

Zygmunt Bauman Work, Consumption and the New Poor

Buckingham: Open University Press. 1998. 106 pages.

אין חברה שאין בה עוני. עובדה זו מעלה שתי שאלות: (1) כיצד אנשים נהפכים לעניים? (2) כיצד אופיה של החברה, שהעניים הם חלק ממנה, משתקף בעוני? Zygmunt Bauman מכוון את מסתו לשאלה השנייה. יותר משהוא עוסק בתופעת העוני עצמה הוא נעזר בה כדי לחקור את החברה – אותה קהילה של פרטים הכרוכים יחדיו בעבודות של מערכת תרבותית-ערכית – ואת הניגוד בין החברה המודרנית למצב הפוסט-מודרני. עוני משמש כראי של החברה בהיותו מייצג נכות חברתית – אי-יכולת לעמוד בציפיות הנובעות מהסכמה קולקטיבית על סדר מסוים ועל מערכת נורמטיבית התומכת בסדר זה. בהקשר זה העניים הם אנשים שאינם עומדים בציפיות הנורמה. בכל חברה יש עניים מכיוון שבכל חברה מודל הסדר יוצר בידול (differentiation) וחלוקה בין מרכיבי חברה שונים. העניים הם תוצר של אי-התאמתם לתבנית המסוימת של סדר ונורמה של חברה נתונה. הטענה המרכזית של Bauman מעלה ומפתח בספר היא שבעוד שבעבר, בחברה הקפיטליסטית היצרנית, נגזרה המשמעות של עוני מהעדר עבודה וממצב אבטלה, בהווה העניים מוגדרים על בסיס אי-יכולתם להשתתף במה שנהפך לפעילות הנורמטיבית המרכזית של החברה הקפיטליסטית המאוחרת – צריכה.

בספר הקצר למדי ישנם חמישה פרקים המאורגנים בשלושה חלקים. אף של Bauman משלב בדיון פרספקטיבה היסטורית המובילה מהמהפכה בארגון העבודה בראשית החברה התעשייתית עד להתבססות הצריכה כפעילות "מגדירה" של החברה המערבית העכשווית, הציר המארגן של הספר הינו תימטי. בחלק הראשון מוצגת ההנגדה ההיסטורית בין החברה המודרנית, שתוצרה התרבותי הבולט היה אתיקת העבודה, לבין החברה הפוסט-מודרנית המאופיינת תרבותית באסתטיקה של צריכה. החלק השני של הספר בוחן את השינוי המוסדי של המדינה המודרנית כפי שהוא בא לידי ביטוי בצמיחתה של מדינת-הרווחה ובאופן שבו מערכת מוסדית זו קשורה לארגון העבודה מחד גיסא ולתופעת העוני מאידך גיסא. בחלקו השלישי והמסכם של הספר Bauman חוזר וסוקר את תופעת העוני בהקשרים חברתיים שונים ומזהה את הייחוד במצבם בחברה הפוסט-תעשייתית בכך שהם חסרי כל תפקיד חברתי. במישורים הפיסי, החברתי והסימבולי נעשה כל מאמץ להפוך את העניים לבלתי-נראים.

Bauman מזכיר לנו כי הבעיה שעמדה לפני "חלוצי המודרניזציה" היתה כיצד להביא לידי כך שאנשים יתאמצו וינצלו את הכישורים שלהם לביצוע מטלות עבודה שנקבעו על-ידי אחרים. אתיקת העבודה היוותה אמצעי חשוב להבטחת מאגר עובדים לתעשייה המתפתחת ולצמצום האוכלוסייה שאינה מועסקת ושנתמכת על-ידי אחרים. כך נוצרה הבחנה בין עניים עובדים לבין עניים שאינם עובדים תוך תפיסה ברורה שהראשונים נעלים יותר מבחינה מוסרית. במערכת חברתית זו נדרש מכל אחד להיות בראש ובראשונה יצרן. העבודה נהפכה לפעילות הנורמטיבית ונוצרה זהות בין עוני לאבטלה. על-ידי מניעת עזרה מן העניים (למעט אותם מקרים שבהם מצבו הפיסי של האדם לחלוטין לא אפשר פעילות יצרנית) נאלצו העניים להשתלב בעבודה בבתי-החרושת ולו באופן זמני.

אף שמפעלים ובתי-חרושת שונים ייצרו מוצרים שונים, כולם עיצבו במקביל את הנתינים הממושעיים והקונפורמיים של המדינה המודרנית. כלומר, לאתיקת העבודה היה תפקיד מכריע בהבאת הסדר של מודרניות לעולם. עניינה, למעשה, היה כניעה וויתור על חופש. היבט זה של ויתור על חופש הינו מרכזי להנגדה של המודרני ביחס לפוסט-מודרני שמשמעו החופש לבחור. המערכת הנורמטיבית המדגישה את הסדר, המשמעת והפיקוח, שהיתה חיונית לחברה היצרנית, אינה מתאימה כלל להכנת האדם הצרכן. במה ש-Bauman מכנה "modernity mark II" (או במילותיו של Beck, המודרניות השנייה), באותה מודרניות של צריכה, העובדה הבלתי-ניתנת לערעור הינה שהפרט חייב להיות צרכן לפני שהוא יכול להיות משהו (או משהו) בכלל. המעבר מתברה יצרנית לחברה צרכנית כרוך בשינויים רבים; השינוי המכריע ביותר הוא האופן שבו בני החברה מוכשרים לעמוד בדרישות של החברה ושל הזהויות החברתיות שלהם, כלומר, האופן שבו הם משולבים לתוך הסדר החברתי.

צריכה הינה התנהגות אינדיווידואלית של היחיד, והיא אף מבודדת ומתרחשת בכידות. חירות הבחירה המאפיינת את הצרכנות מעצבת זהויות של פרטים וגם את סולם הריבוד של החברה הצרכנית. ככל שיש חופש בחירה רב יותר, ובעיקר ככל שמבטאים חופש רב יותר בבחירה, כן ממוקמים גבוה יותר בהיררכיה החברתית והכבוד שזוכים בו רב יותר. "המפה הקוגניטיבית" של החברה הצרכנית הינה אסתטית ופונה לחושים, ולא רציונלית-מוסרית. במקום שבו שלטה בעבר האתיקה של העבודה שולטת כיום בעיקר האסתטיקה של הצריכה. לאלה שהוכנו לכך כראוי העולם של ההווה הוא עולם של אפשרויות בלתי-מוגבלות, של גירוים ההולכים ומתעצמים, של התנסויות וחוויות רגשיות.

על רקע דברים אלה בעייתם של העניים רק מובלטת ומועצמת. Bauman טוען שעוני אינו רק מצב של חסך פיסי. עוני הינו גם מצב חברתי ופסיכולוגי. עוני משמעו הדרה ממה שמקובל כ"חיים נורמליים" בחברה נתונה. להיות עני נתפס כאי-עמידה בציפיות המקובלות בחברה. כתוצאה מכך יש פגיעה בהערכה העצמית ונוצרות תחושות של בושה ואשמה. משמעות העוני הינה גם ניתוק מכל מה שנחשב בחברה לחיי אושר, אי-יכולת ליהנות ממה שהחברה מציעה. בחברה צרכנית "חיים נורמליים" הינם חיי צריכה, חיים של בחירה מבין מגוון של אפשרויות והזדמנויות לריגושים ולחוויות מהנות. "לא להשתעמם" זו בעצם הנורמה של חיי צרכנות; זו המטרה הנשאפת והיא גם בהישג-יד. אך מניעת שיעמום מחייבת כסף. שיעמום הנובע מאופיה ומתרבותה של החברה הצרכנית הינו אחד המאפיינים הבולטים של אלה הממוקמים במקום נמוך במערכת הריבודית – העניים. "חיים מאושרים" בחברה זו משמעם לתפוס הזדמנויות רבות ולעשות זאת לא יאחר מאחרים (ועדיף לפני האחרים). אם כן, בחברה צרכנית העניים הינם "צרכנים פגומים" (inadequate consumers).

Bauman מדגים את השינוי במצבם של העניים באמצעות התוויות ששימשו את החברה בתקופות שונות והמייצגות, לטענתו, עולמות-דימויים שונים. המונח "מעמד עובדים" שייך לעולם הדימויים של חברה עובדת. ישנם אלה שמצבם טוב יותר או טוב פחות אך גם לאחרונים יש תרומה לחברה והם מתוגמלים בהתאם. "מעמד נמוך" שייך לעולם הדימויים של חברה מובילית. אלה נמצאים בתחתית הסולם אך יש להם סיכוי לפספס באותו סולם ולצאת ממצבם הנחות. המונח הנמצא בשימוש רווח כיום – underclass – שייך לעולם

הדימויים של חברה מפוצלת. המונח מעורר דימוי של אנשים שהינם מתחת ומחוץ להיררכיה. אלה אנשים ללא תפקיד או תרומה לחברה ואין גם סיכוי שישולבו בה. המושג *underclass* אינו זהה לעוני אף שיש חפיפה בין השניים. בעוד שעוני הינו מצב אובייקטיבי שאולי אף נכפה על הפרט, להיות חלק מה־*underclass* כולל אלמנט של בחירה או לפחות פסיביות. הדימוי של *underclass* הוא של עניים שנשרו ממערכת החינוך, נתמכיסער, לעיתים גם חסרי־בית. המשותף להם הוא שאחרים בחברה אינם רואים שום סיבה לקיומם ואף מדמיינים לעצמם שמצבם־הם יהיה טוב יותר אם ה־*underclass* ייעלמו איכשהו.

בימים אלה שבהם התבשרנו כי אוכלוסיית העולם מונה יותר משישה מיליארד בני־אדם, כששליש מהם חיים בסכנה קיומית מתמדת, חשוב להדגיש שעיונו של Bauman בתופעת העוני מתמקד באוכלוסיית הקטנה יחסית של החברות הפוסט־עשייתיות שבהן העניים מהווים קבוצה קטנה יחסית ורובם המכריע אינם רעבים ללחם. הסיבה המרכזית לכך שהחסך שהעניים בחברות אלה סובלים ממנו אינו קיומי הינה מדינת־הרווחה. אחת התוצאות החשובות של מדינת־הרווחה ואולי הבולטת שבהם היתה דה־קומודיפיקציה – החלשת הקשר בין שוק־העבודה לבין הקיום ורמת־החיים של פרטים. היא אפשרה למעשה השתתפות במגוון רחב של פעילויות צריכה (ברמה מסוימת לפחות) גם במצב של העדר עבודה. היבט זה חסר לחלוטין בדיונו של Bauman על עלייתה ונפילתה של מדינת־הרווחה, והוא בוחר להתמקד בטיעון המרקסיסטי הוותיק בדבר התפקיד המכריע של הרה־פרודוקציה של כוח־העבודה. היא אפשרה להחזיק צבא מילואים של עובדים "על־חשבון המדינה" במצב כוננות (דמי אבטלה). דבר זה היה חשוב בחברה הקפיטליסטית היצרנית, אך כאשר חידושים טכנולוגיים מפחיתים את מספר העובדים הנחוצים לייצור וכאשר הנגישות לכוח־עבודה בארצות מתפתחות (גלובליזציה) היא גבוהה כליכך, אין עוד מקום למדינת־הרווחה.

ההסבר של Bauman, המנתח את נפילתה של מדינת־הרווחה בהקשר של תהליכי הייצור, נראה חלקי למדי ולא ממש משכנע. מה שנראה לי מעניין יותר בהקשר זה הינו הטיעון בדבר אי־התאמה תרבותית־רעיונית בין מדינת־הרווחה לחברה הצרכנית, טיעון הבא להסביר את הנכונות של שכבות רחבות באוכלוסייה שאינן שייכות לבעלי־ההון לתמוך בצעדים לצמצומה של מדינת־הרווחה. הטיעון של Bauman הוא שמדינת־הרווחה אינה נמצאת בהתאמה עם האווירה של החברה הצרכנית. מדינת־הרווחה מבוססת על רעיון האוניורסליות ועל קיומו של קולקטיב שכל בני החברה משתייכים אליו. הרעיון של צריכה ושיווק עובד על עיקרון הפוך של הדגשת ייחוד והבדל. יתר על כן, שירותי רווחה מגבילים בדרך־כלל את אפשרות הבחירה של הפרט (ממי לקבל עזרה רפואית, היכן אפשר להתגורר וכולי), דבר העומד בסתירה לעקרון הבחירה החופשית שהינו מרכזי לצרכנות. מכאן נובע ששני הדברים מצויים בניגוד מטרות. ההצדקה לצמצום מדינת־הרווחה הניתנת על־ידי רבים בקבוצת הרוב באוכלוסייה, שאינה נזקקת לתמיכה, הינה ששירותי הרווחה ממילא אינם עוזרים, איכותם ירודה וההוצאה הציבורית עליהם גבוהה מאוד, ולפיכך עדיף לוותר עליה כליל. כתוצאה מכך שתרבות הצריכה הינה מרכזית וסוחפת כליכך אין למדינת־הרווחה סיכוי.

בחיפוש אחר פתרונות למצב הקיים, Bauman מציג עמדה אופטימית בדבר יכולתה של האנושות לשנות מסלול ולהסיט את ההתפתחות ממה שנראה כיום העתיד הצפוי. אין הוא דן בכוחות ובתהליכים החברתיים העשויים להוביל לשינוי כיוון אך הוא מציג לפני

הקורא את העדפותיו הנורמטיביות באשר לאופיה של החברה. Bauman מעלה שאיפה לשינוי ששיב את החמלה לצד הסדר, שאיפה להשתחררות של העבודה מכבלי השוק, ומעל הכל, חזרה של הקהילתיות (communitarianism). הוא מאמץ במידה רבה את רעיונו של Claus Offe בדבר הזכות להכנסה מכוח האזרחות ללא קשר להכנסות מעבודה. Bauman מוסיף על כך ניתוק של פעילות העבודה משוק העבודה. שינוי במצב זה יצריך החלפתה של אתיקת העבודה, המבוססת על עבודה בשוק העבודה, באתיקה של workmanship – מה ש-Bauman מכנה "אתיקת חיים" – שהינה טבעית למין האנושי.

ניתן לראות בספרו של Bauman חלק מהפרויקט שנטל על עצמו – להבהיר את מאפייני המעבר מהמודרניות לפוסטמודרניות. רבים מן המושגים והרעיונות המוצגים בספר הופיעו למעשה בכתבים קודמים, ולאחרונה בקובץ מאמרים שראה אור שנה מוקדם יותר תחת הכותרת *Postmodernity and Its Discontents* (1997). עובדה זו לא היתה מעיבה על הקריאה אילו היווה הספר הנוכחי פיתוח והרחבה משמעותית של הרעיונות שהוצגו בעבר. ישנן אומנם בספר תובנות רבות ורעיונות מעוררי מחשבה, לא רק למתעניינים בהיסטוריה חברתית, אלא גם לחוקרי תרבות, עבודה וריבוד חברתי; אך הבעיה היא שהספר כתוב בסגנון של פרשנות חברתית (social commentary) יותר מאשר כעבודה אקדמית. הנושאים מטופלים באופן שטחי למדי והכתיבה הינה תזזיתית. רבות מן הטענות אינן זוכות בביסוס מספיק במראי-מקום ובציון מקורות וישנה תחושה שהנושאים אינם מטופלים באופן שיטתי. הדוגמה הבולטת ביותר לאופיו של הספר ולעובדה שאין הוא מנהל דו-שיח ממשי עם מלומדים אחרים הינה ההתעלמות המוחלטת בספר מ-Ulrich Beck. אף ש-Bauman מציג בספרו תפיסות ביחס לחברה הפוסטמודרנית הדומות מאוד לאלה המובאות ב-*Risk Society* של Beck, והוא אפילו נוהר מהתווית "פוסטמודרניות" ומשתמש במונח "מודרניות סימן שתיים" (modernity mark II), אין אזכור ל-Beck בספר ולו פעם אחת. בהקשר זה מעניינת גם העובדה ש-Bauman, הנחשב על-ידי רבים לתיאורטיקן בולט של החברה הפוסטמודרנית, מחפש למעשה את הדרך להחזיר את החברתי (the social) לחברה. כלי הניתוח שלו, כמו גם תפיסתו את החברה הרצויה, מעוגנים היטב במודרניות ובמאפייני הסדר החברתי המאפיינים אותה.

נח לוין-אפשטיין

אוניברסיטת תל-אביב